

8 En ten slotte

8.1 BESTAANDE LITERATUUR

De gebruikelijke beschrijvingen van de behandelde periode wekken de indruk dat de leidinggevende personen en instanties in de Hervormde Kerk ten aanzien van de scheiding van Kerk en Staat en al wat daaruit voortvloeide bijkans niets hebben ondernomen. Het vierde deel van de bekende 'Geschiedenis van de Nederlandsche Hervormde Kerk' van Ypey en Dermout, dat in 1827 nog maar een generatie na de feiten verscheen beperkt zich tot de korte weergave van enkele gegevens: het 'te laat' indienen van het adres van de Utrechtse Coetus bij de Nationale Vergadering, het in leven roepen van gemeentecommissies en de ontwerp regeling om het bestuur van de Kerk meer vastigheid en eenheid te geven.¹ Knappert geeft nog minder. Zijn relaas laat zich samenvatten in: te laat en te weinig.² De Visser wijdt weliswaar het eerste hoofdstuk van deel III van zijn *Kerk en Staat* nagenoeg geheel aan de onderhavige periode, maar besteedt hierin voornamelijk aandacht aan de politieke achtergronden. De kerkelijke reactie op dit politieke gebeuren wordt willekeurig, onvolledig en zonder enig verband aan de orde gesteld. Zijn conclusie: *Toch kan men niet zeggen dat van kerkelijke zijde het gevaar voldoende werd ingezien en: Overigens echter deed men zo goed als niets*³ spreekt voor zich. Op dezelfde lijn - men deed zo goed als niets - zitten ook het bekende *Handboek* van Bakhuizen van den Brink en Dankbaar:⁴ en de grote studie over Amsterdam van Evenhuis.⁵ Het handboek van O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* rept niet van verzet. De namen van Rutgers en Masman ontbreken totaal; Van Alphen en Ahasverus van den Berg komen in dit overzichtswerk slechts als dichters voor.

Schutte is daarentegen al genuanceerder: *Het waren groepjes kerkleden of predikanten die zich op acties bezonnen en ze ondernamen, niet de meerdere kerkelijke vergaderingen.*⁶ A. de Groot die in zijn artikel over de Utrechtse Coetus breedvoerig stil staat bij de debatten in de Nationale Vergadering over de overheid en de kerkelijke financiën komt, waar het de reactie van de predikanten in de Utrechtse Coetus betreft, tot een positiever standpunt: *Ons bleek, dat de predikanten alert en consciëntieus de gang van zaken in Den Haag hebben gevolgd.* Hiermee weerlegt hij de visie van Knappert als zou de kerkelijke traagheid achter het net hebben gevestigd.⁷ In zijn recente artikel 'Het Algemeen Reglement van 1816' komt dezelfde auteur naar aanleiding van de besluiten van 1798 betreffende de nationalisatie der geestelijke goederen en de herverkaveling der oude kerkgebouwen echter toch weer tot de conclusie: *Het is zeer merkwaardig om te zien, hoe maar heel langzaam en dan nog slechts hier en daar enkele initiatieven werden ontplooid om tegen de tijd dat de nieuwe regeling van kracht zou worden, de nodige fondsen bijeen te brengen.*⁸

Vermoedelijk speelt het hem hier parten dat hij de zaken die in deze jaren (1795-1801) speelden te fragmentarisch aan de orde stelt, alsof er geen voorgeschiedenis en vervolg is geweest.

De Utrechtse Coetus is evenwel slechts goed te plaatsen als onderdeel van een groter geheel, met name als vrucht van een aantal activiteiten op gewestelijk niveau waarbij vooral Holland, Utrecht en Gelderland betrokken waren. Op zijn beurt heeft de Coetus vooral door het concept-plan stimulerend gewerkt op de totstandkoming van de gemeentecommissies en het daaruit gegroeide Hollandse Stedenberaad.⁹ In tegenstelling tot het gangbare beeld van deze periode is er dus wel degelijk sprake geweest van bezinning en van weloverwogen activiteiten in de Hervormde Kerk in de kritieke periode van 1795 tot 1801. Het is dan ook zeer de vraag of een doortastender optreden vanwege de kerkelijke vergaderingen de loop der dingen in een ander spoor zou hebben geleid. De bedreigende ontwerp-staatsregeling van 1797 waartegen de Utrechtse Coetus in de tweede sessie te hoop gelopen was, werd op 8 augustus 1797 in een plebisciet verworpen.¹⁰ Bovendien betrof deze regeling - het zij nogmaals gezegd - alleen de goederen onder beheer van de overheden en dus in hoofdzaak die in de westelijke provincies. Daarnaast bleef dus het omvangrijke goederenbezit onder particulier beheer in de noordelijke provincies buiten schot.¹¹ Pas de Staatsregeling van 1798 vatte alle geestelijke goederen in het oog, dus ook die onder particulier beheer stonden, maar deze regeling was dan ook in principe een revolutionair product waartegen, zoals doorgaans met revolutionaire ingrepen het geval is, aanvankelijk weinig uit te richten viel.¹²

Hier kwam, zoals wij reeds zagen, nog iets bij, te weten het dilemma waarvoor de actievoerders stonden. Dit werd aan de orde gesteld door de afgevaardigden van de classis De Marne ter Groninger synode: 'Helemaal niets doen zoals de classis De Marne voorstond, bracht het gevaar met zich mee dat de overheid zonder protest of actie van kerkewege de geestelijke goederen zou gaan nationaliseren. Acties ondernemen in de vorm van commissies en protesten leverde anderzijds het risico op dat het recht op deze goederen vanwege de Kerk zelf discutabel gesteld zou worden'.¹³ Het is niet toevallig dat dit dilemma in Groningen aan de orde werd gesteld. Met Friesland en Drenthe behoorde het tot de provincies waar sedert de Reformatie en eigenlijk al voor die tijd, geestelijke goederen en fondsen in het bezit gebleven waren van de lokale gemeenten. Zij hadden dus het meeste te verliezen.¹⁴ Dat men destijds over dit dilemma weinig heeft gezegd zal zeker samenhangen met het feit dat men het daardoor in de openbaarheid zou brengen, wat nu juist niet de bedoeling was. Zodoende is het echter ook aan latere geschiedschrijvers ontgaan, hetgeen hen tot een eenzijdig oordeel heeft gebracht.

Er was trouwens nog een ander dilemma waarvoor men kwam te staan. Dit blijkt uit het verweer dat het Stedenberaad voerde tegen het verwijt dat het niet doortastender was geweest ten aanzien van het oprichten van een gewestelijk fonds. Dat verweer luidde dat men, toen men eenmaal besloten had de geestelijke goederen en fondsen te reclameren, bezwaarlijk tegelijkertijd een fonds kon gaan oprichten. Immers al naar gelang het

succes van financiële acties voor de fondsvorming groter was zou dat tegenover de overheid de claim op de geestelijke goederen verzwakken. Deze zou namelijk in haar geldnood kunnen concluderen dat de hervormde gemeenten goed voor zichzelf konden zorgen en de opbrengst der geestelijke goederen wel konden missen.

De resultaten van lokale financiële acties waren inderdaad niet groots. Bij de beoordeling hiervan dienen echter, wat voorheen te weinig gebeurd is, drie aspecten in overweging genomen te worden. In de eerste plaats hebben de acties kort geduurd en waren zij nog slechts een- of tweemaal gevoerd toen men al tot de conclusie kwam dat ze niet meer nodig waren. Wat ervan zichtbaar geworden is zijn slechts de resultaten van de aanlooptijd. In zijn afscheidsrede op 2 februari 1804 als voorzitter van de Rotterdamse commissie concludeert Van Charante, na vastgesteld te hebben dat weliswaar velen zich aan hun verplichtingen hadden onttrokken, *dat wanneer de nood bij het ophouden der betalingen uit 's Lands en stedelijke cassen neep, men bij de Gemeente meer bijstand zou vinden.*¹⁵

In de tweede plaats moet men ook de twijfel verdisconteren die er heerste of het ooit zover zou komen dat de desbetreffende artikelen van de Staatsregeling van 1798 ten uitvoer zouden worden gebracht. Er waren immers in een korte periode nogal wat machtwisselingen geweest. Nadat in het begin van de jaren tachtig de patriotten de macht gegrepen hadden, volgde in 1787 de machtsovername door de oranjegezinden waarna in 1795 de patriotten weer aan het bewind kwamen. Daarna kwamen er twee staatsgrepen in 1798 respectievelijk op 22 januari en 12 juni. Nog meer indruk moet de Engels-Russische landing gemaakt hebben tussen augustus en oktober 1799, waarbij zelfs de Prins van Oranje, de latere koning Willem I, 's zondags in Alkmaar ter kerke ging.¹⁶ Weliswaar was deze invasie weinig succesvol, maar het had ook anders kunnen aflopen. Er kon dus, met andere woorden, nog steeds van alles gebeuren. Daarbij kwam dat na de staatsgreep van juni het politieke klimaat milder geworden was. Al met al tekenen van hoop, die echter de actiebereidheid niet versterkten. Er moet dus bij het kerkvolk twijfel hebben bestaan of de nadelige bepalingen van de Staatsregeling van 1798 ooit ten uitvoer zouden worden gebracht. Uit de nadere bepalingen van twee testamentaire beschikkingen bijvoorbeeld blijkt dat hiermede wel degelijk rekening werd gehouden. Op 15 juli 1800 werd in de vergadering van de Haagse commissie melding gemaakt van een testamentaire dispositie ten behoeve van de gemeente voor het geval dat de traktementen der predikanten niet op de gewone voet zouden worden uitbetaald.¹⁷ In de vergadering van 16 juli 1800 deelde de heer Mees van de Rotterdamse commissie mede een legaat te hebben ontvangen van f 2.000,-, voorzien van de volgende bepaling *Geschenk aan de Nederduitsche Hervormde Gemeente en zoo die in der tijd kunnen bestaan zonder giften (als voor dezen), is dezer geschikt aan de arme Ledematen.*¹⁸

In de derde plaats dient bedacht te worden dat er gemeenteleden waren die weigerden bij te dragen omdat zij zich niet konden verenigen met de gang van zaken in hun gemeente. Zo meldden 420 ondertekenaars in een verklaring gericht aan de gemeentecommissie van Leiden wel bereid te zijn om te betalen mits de predikanten Boers,

Gillisse en Schotsman (later bekend geworden door zijn Eerezuil)¹⁹ - die afgezet waren omdat zij de loyaliteitsverklaring jegens het nieuwe bewind weigerden te ondertekenen weer in hun ambt gesteld zouden worden.²⁰

Wie het verweer wil beoordelen dat in de hervormde gemeenten gevoerd is tegen het revolutionaire beleid jegens de voormaals heersende Kerk, dient dus niet slechts uit te gaan van de directe resultaten van de financiële acties die gevoerd werden, maar daarenboven de bewegingen in ogenschouw te nemen die er mee gepaard gingen of er door opgewekt werden. Zo wordt het beeld nauwkeuriger en, naar wij vaststelden, beduidend gunstiger.

8.2 SLOTCONCLUSIE

Het is duidelijk: de vele activiteiten die in de Hervormde Kerk ten tijde van de Bataafse republiek zijn ontplooid logenstraffen de gebruikelijke opvattingen over deze periode. Hoeveel uren van overleg, vergaderen, met de hand geschreven verslagen maken, en niet te vergeten aan reistijd - Rotterdam-Amsterdam duurde als het vlot ging een dag - zijn niet besteed aan de financiële redding van de Hervormde Kerk toen deze zwaar bedreigd werd. Er waren commissies die wekelijks vergaderden. Niet alleen predikanten, die min of meer professioneel bij de zaken betrokken waren als officiële afgevaardigden of gemachtigden van hun gemeente, classis of synode waren hierbij actief, maar eigenlijk voor het eerst ook kerkleden. Zij bemanden de vele gemeentecommissies die zich gevormd hadden als officiële, gekwalificeerde kerkelijke beheerscolleges en runden het daaruit voortgekomen Hollandse Stedenberaad! Hierbij valt de betrekkelijke voortvarendheid op waarmede gehandeld is in een Kerk die op dit punt over geen enkele ervaring beschikte en er niet op was voorbereid. Abrupt zag zij zich voor de noodzaak geplaatst stelling te nemen tegen de door een revolutionaire overheid opgezette plannen tot annexatie van haar goederen, een geldwervingssysteem in leven te roepen en tegelijkertijd de andere nadelen van de scheiding van Kerk en Staat op te vangen. Zij kon voor de uitvoering van dit alles over geen enkel apparaat beschikken.

Niettemin troffen de classis Walcheren²¹ reeds op 5 februari 1795 en die van Overveluwe²² op 25 april 1795 voorlopige defensieve maatregelen. Daarna was het de classis Haarlem, die als eerste op 5 mei 1795 een commissie in het leven riep tot behoud *van alle inkomsten welken aan de Hervormde Kerken en derzelver Leeraars verleend zijn*.²³ Op 28 juli 1795 volgde in Noord-Holland de oprichting van de eerste synodale financiële commissie²⁴, en mede daardoor was het mogelijk dat de Hollandse synoden reeds in oktober een draaiboek klaar hadden om aan alle eventualiteiten het hoofd te kunnen bieden.²⁵ In 1796 volgden nog vier andere gewesten zodat in dat jaar de meest kwetsbare provincies over een provinciaal synodaal orgaan beschikten om de schade zo veel mogelijk te beperken.²⁶ Daarna vonden de eerste en tweede sessie van de Utrechtse Coetus plaats. Hoewel de deelnemers wel zo ongeveer op de hoogte waren van de plannen van het patriottische bewind, werd pas met de Staatsregeling van 23 april 1798 volstrekt duidelijk waar de Kerk aan toe was. Dan komt het ook tot de oprichting van

gemeentecommissies eerst in grote steden en daarna in dorpen, waartoe de derde bijeenkomst van de Utrechtse Coetus een sterke stimulans heeft geleverd.²⁷

Het is niet eenvoudig het aantal gemeentecommissies vast te stellen dat heeft bestaan dan wel ook daadwerkelijk heeft gefunctioneerd, maar wel kan worden vastgesteld dat er behalve in Holland ook in de provincie Utrecht een aantal bestaan heeft, en dat deze commissies die van de stad Utrecht machtigden om in hun naam te handelen.²⁸ In Gelderland is er sprake van een vrij omvangrijk aantal in de classes Over- en Nederveluwe alsmede in de classis Zutphen.²⁹ In Overijssel wordt alleen Kampen³⁰ vermeld, in Zeeland Middelburg en Zierikzee alwaar in beide steden financiële acties werden gehouden³¹, in Friesland merkwaardigerwijze niet minder dan zeventig.³² Dit zijn commissies die nagenoeg alle dankzij de aanbevelingen van de Utrechtse Coetus, via de kerkelijke bestuursorganen dus, in leven geroepen waren.

Daarnaast zijn er ook geweest die door toedoen van het Hollandse Stedenberaad buiten de kerkelijke vergaderingen om tot stand zijn gekomen. Wij herinneren aan het schrijven dat het Stedenberaad op 23 april 1800³³ verzond aan de commissies van de provinciehoofdsteden waarin het opriep, in alle provincies algemene, dat wil in dit verband zeggen: provinciale vergaderingen van gemeentecommissies in leven te roepen of, in geval zij reeds bestonden, de werkzaamheden voort te zetten. Verder drong het erop aan om te bevorderen dat in plaatsen waar ze nog niet bestonden gemeentecommissies gesticht zouden worden. Dat dit succes gehad heeft blijkt met name uit het bericht betreffende de oprichting van een algemene vergadering in Gelderland op 2 juli 1800. Er blijken dan commissies te bestaan in alle classicale hoofdsteden van dit gewest en in die van Oost-Brabant.³⁴

Dit alles doet vermoeden dat er meer commissies moeten hebben bestaan dan tot dusverre is gebleken. Maar om dat vast te stellen zou een speurtocht langs de archieven van alle toen bestaande plaatselijke gemeenten nodig zijn, maar ook dan zou een volledig antwoord op de vraag naar het aantal niet precies gegeven kunnen worden. Enerzijds geldt dat de bescheiden van deze commissies, zeker waar zij niet zijn blijven voortbestaan, vaak niet bewaard zijn gebleven. Anderzijds moet bedacht worden dat vooral in Brabant en Limburg het zielental van gemeenten zo gering was dat het in leven roepen van een kerkeraad zelfs niet mogelijk was, laat staan van een gemeentecommissie.³⁵ En in Groningen en Drenthe was de structuur van het beheer van geestelijke- en kerkgoederen zodanig dat gemeentecommissies eigenlijk overbodig waren. Immers de kerkvoogdijen, die onder het oude regime benoemd werden door de dorpsbewoners (die vaak nagenoeg allen hervormd waren) en bij de nieuwe constellatie alleen door de hervormden onder hen, fungeerden eigenlijk reeds als zodanig.³⁶

Dit even terzijde gelaten kan men toch stellen dat er dus een heel netwerk van deze commissies in wording was en dat er tevens een gehele daarbij behorende organisatie op classicaal en gewestelijk niveau verrees. Maar midden in de opbouw- en uitbouwperiode werd de Staatsregeling van 16 oktober 1801 afgekondigd die de predikanten, emeriti en predikantsweduwen in het genot liet van hun bestaande inkomsten, terwijl ook als vanouds de kosten zouden worden vergoed voor de provinciale synoden en classes.³⁷

In hoeverre de in leven geroepen organisatie de schade voor de Hervormde Kerk had kunnen beperken wanneer de nood aan de man gekomen zou zijn, blijft een open vraag. Vast staat wel dat de mogelijkheden lang nog niet waren uitgeput. Naast een intensievere vorm van geldwerving waarvoor zoals wij hierboven gezien hebben de mogelijkheden lang niet waren uitgeput zouden er vrij zeker processen zijn gevoerd over de legitieme rechten op het bezit van de geestelijke goederen³⁸, en in menig geval met gunstig resultaat. Kortom, de activiteiten stonden nog maar aan het begin, maar zelfs zo werpen zij een positief licht op de toenmalige staat van de Hervormde Kerk!

Al was het gevaar dat de Hervormde Kerk bedreigde door de Staatsregeling van 1801 afgewend, hiermede was de situatie van voor 1795 niet hersteld. Trots alle welwillendheid van de overheid bleven Kerk en Staat gescheiden, waardoor er geen sprake meer was van een bevoorrechte Kerk, die naast vele andere faciliteiten onvoorwaardelijk kon rekenen op de financiële tegemoetkoming van de overheid. Integendeel de Kerk zou steeds meer voor zichzelf moeten gaan zorgen. Het begon in januari 1810 met de overdracht van de kerk-(elijke) gebouwen aan de kerkelijke gemeenten en de zorg voor het daarbij behorend personeel en het eindigde met de afkoopregeling van 1822, waardoor de Kerk afgezien van de bekostiging van de opleiding van de predikanten nagenoeg was uitgekomen bij het punt dat de Staatsregeling van 23 april 1798 beoogde.

Het is duidelijk dat de beschreven periode voor de Nederlandse Hervormde Kerk een van de meest dramatische is geweest uit haar geschiedenis. De Groot wijst hierbij op de bewoordingen van Dermout als hij in zijn bekende samen met Ypey geschreven geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk deze jaren beschrijft, waaruit wij nog de ontsteltenis en de wanhoop proeven, die in de harten van deze mensen geheerst heeft.³⁹ Beiden, zowel Ypey (geboren 1760) als Dermout (geboren 1777), hadden als predikant deze moeilijke jaren meegemaakt.⁴⁰ Aan de daar genoemde citaten die betrekking hebben op de situatie van ons land in het algemeen, willen wij toevoegen de citaten die specifiek betrekking hebben op de Kerk: *Allerdonkerst waren de uitzigten der hervormde kerk van Nederland. Zij scheen geheel ten ondergang te hellen. Een kommerverwekkend lot hing dus vele openbare godsdienstleraren boven het hoofd. Hier zag men aan de onstuimige lucht der nederlandsche Christenheit eene zamenpakking van zwarte wolken, die uitbarstingen dreigde, vernielend voor de hervormde kerk....*⁴¹

Wij kunnen ons dan ook goed inleven in de gemoedstoestand van een man als ds H.J. de Roller die toen het getij ging keren, als gedeputeerde van de classis Zutphen ter Gelderse Synode van 18 augustus 1801 te Zutphen het voorstel deed *of het zijne groote nuttigheid niet konde hebben, dat de Classen, elk in den haren, een gedetailleerd bericht op tafel der Sijnode leverden van alles, wat er in dezen tijd bij hun is gedaan tot instandhouding van den openbaren Godsdienst, om daaruit door eene aangestelde commissie eene historia facti van dit alles tot decharge van het tegenwoordig Geslacht bij de Posteriteit op te stellen.*⁴²

Met deze studie is dan, na bijna 200 jaar, een poging gedaan dit voorstel te honoreren.